

FELSEFE DÜNYASI

2012/1 Sayı: 55 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Ahmet İNAM

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Prof. Dr. Celal TÜRER
Doç. Dr. Levent BAYRAKTAR
Yard. Doç. Dr. Şamil ÖÇAL
Dr. Necmettin PEHLİVAN

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

PK 21 Yenişehir/Ankara
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

Fiyatı: ₺ 20 (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Alınteri Bulvarı 1256 Sokak No: 11 Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

ÇELİŞMEZLİK İLKESİ BAĞLAMINDA ARİSTOTELES'İN SOFİZME BAKIŞI¹

Harun KUŞLU*

Giriş

Felsefede bilgi kuramının gelişmesini ve yetkinleşmesini sağlayan itici güç durumundaki “bilgide kuşkuculuk” akımı, sofistlerin felsefe tarihine yapmış oldukları en önemli katkılardan birisidir.² Bilgi sorununu, bilimsel bilginin oluşması yönünde ele alıp, bu doğrultuda bir bilgi edinme yöntemi olarak mantığı inşa eden ise Aristoteles (M.Ö. 384-322) olmuştur. Çünkü sofistlik bilgi anlayışına karşılık Aristoteles, bilimsel bilginin mahiyetini ve kriterlerini belirlemiştir. Biz bu makalemizde Aristoteles'in, sofizmi çelişmezlik ilkesi bağlamında nasıl eleştirdiğini gösterme gayreti içinde olacağız. Sofistik kanıtlama türlerinin bir bir ele alınıp detaylı bir şekilde sayılması ise makalemizin kapsamı dışındadır.³ Bizim buradaki amacımız, sofizm eleştirisinde filozofun çelişmezlik ilkesine dayandığını belirlemek olacaktır.

Aristoteles'in sofizm hakkındaki felsefi tutum ve düşüncelerine geçmeden önce sofizmin ne olduğunu kısaca tasvir etmek ve Sokrates (M.Ö. 470-399) ile Platon'un (M.Ö. 427-347) sofizme bakışına değinmek yerinde olacaktır. Zira aşağıda da görüleceği üzere Aristoteles'in sofizm eleştirisinde izleyeceği yolu ilk açan ve bu konuda onun görüşlerine zemin hazırlayan filozoflar, Sokrates ile Platon olmuştur.

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Bilim Dalı (hkuslu@sakarya.edu.tr)
1 Bu makaleyi okuyup muhtelif yararlı önerilerde bulunan saygıdeğer hocam Doç. Dr. İbrahim ÇAPAK'a müteşekkirim.

2 Arda Denkeli, *Düşünceler ve Gereçekler*, İstanbul 2003, s. 133.

3 Bu konuda bkz., Aristoteles *Sofistik Çürütmeler*, filozof bu kitabı “sanki çürütmemiş gibi görüldüğü halde aslında hatadan (yanılgı, safsata) [fallacy] başka bir şey olmayan” sofistlik çürütme tarzlarını saymak için kaleme aldığını belirtir. Aristoteles, *On Sophistical Refutations (The Works of Aristotle c. 1, içinde)*, s. 127; krş. Türkçe çev., *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*, İstanbul 2007, s. 7. *Sofistik Çürütmeler* hakkında ayrıca bkz. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 40; David Ross, *Aristoteles*, İstanbul 2002, s. 79-82. Sofistik kanıtlama türleri ve genel olarak mantık yanlışları hakkında geniş bilgi için bkz., İbrahim Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, Ankara 2004.

I- Aristoteles'ten Önce Sofizme Bakış

Sofistliğin tarihte nasıl ortaya çıktığını ve bugün ne anlama geldiğini Arda Denkel'in şu cümleleri⁴ oldukça iyi ifade etmektedir: “*Sofistlik M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısında, Eski Yunan toplumunun geçirdiği siyasal bir dönüşümün gereği olarak ortaya çıkan, bir süre ilgi gördükten sonra Sokrates ve öğrencilerinin tepkisiyle gözden düşürülen ancak düşünce tarihinin her aşamasında uygun bir ortam bulur bulmaz hemen yeşeriveren felsefi bir akımdır. Bugün ‘sofist’ dendiğinde ise gösterişli sözler, dil oyunları ve mantık hileleriyle başkalarının düşüncelerini etkilemeyi, yönlendirmeyi amaçlayan, yüzeyde çekici görüntü de derinliği olmayan düşüncelere, ‘doğru’ görünümü verip insanları bu düşüncelere inandırmaya çalışan kişi akla gelir. Sofistin amacı doğru olanı ortaya çıkarmak değil, kendi yararları doğrultusunda, laf cambazlığı ile dikkati başka yönlere kaydırarak, dinleyicileri şaşırıp, belagat gösterisiyle insanları kandırmaktır. Sofistliğin bu yönünü açığa çıkaran ve bu tutumunu eleştirerek sofizmi felsefeden dışlayan ise, Sokrates’in çabaları doğrultusunda özellikle Platon ve Aristoteles olmuştur.*”⁵

Sofist denince, felsefe tarihinde, ilk olarak Protagoras (M.Ö. yklş., 481-411) ve Gorgias (M.Ö. 483-375) akla gelir. Protagoras ve Gorgias, sofistleri ve sofizmi düşünce tarihi boyunca temsil edecek en meşhur görüşleri dillendiren isimlerdir. Bununla elbette Protagoras'ın ‘insan her şeyin ölçüsüdür’ sözünü ve Gorgias'ın ‘bilinbilir bir şey olmadığı olsa da bilinmeyeceği hatta bilinse de anlatılamayacağı’⁶ şeklindeki iddiasını kastediyoruz. Protagoras'a göre bütün insanlarda ortak olarak bulunup kişiye göre değişiklik arzuetmeyen bir bilgi mümkün değildir. Bilakis bilgi, her insanda farklı farklı ve görecelidir. Gorgias'ın görüşü ise herhangi bir şeyi bilme imkanımızın olmadığı hatta bilgiye konu olabilecek şekilde, sabit bir hakikate sahip şeylerin bile bulunmadığı anlamına gelmektedir.

Sofistlerin bu görüşlerinde ise özellikle Herakleitos (M.Ö. yklş., 544-484) ve Demokritos'un (M.Ö. 460-370) fikirleri etkili olmuştur. Aristoteles de *Metafizik*'te çelişmezlik ilkesini ele alırken bu iki filozofun öğretilerinin sofistlik bakış açısında etkili olduğunu belirtmektedir.⁷ Örneğin Protagoras'ın bilginin kişiden kişiye göreceli olduğu düşüncesi, Herakleitos'un *nesnelere (eşyanın/varlığın) sürekli bir değişim halinde olduğu* fikri ile Demokritos'un *sensüalizmine* yani bilginin

4 Cümleler bizim tarafımızdan kısmen yeniden düzenlenmiştir.

5 Denkel, 2003, s. 127-128.

6 Kurt von Fritz, “Antik Grek ve Roma Felsefesi”, *Felsefe Tarihine Giriş* içinde, (derleme ve tercüme, Ahmet Cevizci), İstanbul 2002, s. 24.

7 Aristoteles, *Metafizik* 1005^b 20-25, 1009^b 5-15, 1062^a 30-35. (Eserin Türkçe ve İngilizce çevirilerine birlikte atıfta bulunulmaktadır. Türkçe çev., İstanbul 1996, İngilizce çev., *The Works of Aristotle*, c. 1 içinde).

ancak duyumlardan elde edilebildiği iddiasına dayanır. Demokritos'a göre düşünceler duyumların uzantısından öte bir şey değildir;⁸ Herakleitos'un, nesnelerin daima değişmekte olduğu görüşü ise bu nesnelerin sabit ve dolayısıyla bilgiye konu olabilen değişmez hakikatlerinin olmadığı anlamına gelir. Buna göre varlıktaki şeyler, sürekli bir değişim halinde ise (Herakleitos) ve bilgi de onların duyularla algılanmasından başka bir şey değilse (Demokritos) o halde bu iki görüşü bir araya getiren sofistlere göre bilgi, herkeste başka başka olan göreceli bir şeydir. Her insan ancak kendi duyumsadığını bilme imkanına sahip olduğundan, aynı nesneye dokunan iki kişiden birisi bu nesnenin soğuk olduğunu söylerken diğeri sıcak olduğunu söyleyebilecektir. İşte, bilgiyi sadece duyu verilerinden ibaret gören bu anlayıştır ki sofist Protagoras'ı, tek tek her bir ferdin, bilgide doğruluğun ölçütü olduğu iddiasına sevk etmiştir.

Bu durumda “insan her şeyin ölçüsüdür” derken Protagoras, “insan” kelimesiyle genel olarak insanı değil *bireyi*, insan zihnini değil *birtek* insan zihnini kastetmiş; dolayısıyla ne kadar birey varsa doğrunun ve yanlışın da o kadar ölçüsü olacağını düşünmüştür. Zira o, insan aklını ve onun herkeste bir olduğunu düşünmemiş, tek tek insanlar onun genel olarak insanı görmesine engel olmuştur.⁹ Bu ise sofistik düşüncede, tümelin, yani şeylerin bütün zihinlerde varolan ortak mahiyetlerinin (kavramın) yeri olmadığı anlamına gelmektedir.

İşte sofistlerin bu tutumu Sokrates, Platon ve Aristoteles'i kavramları tanımlamaya, bilgiye sağlam dayanaklar bulmaya ve genel-geçer öncüllere tutunmanın gerekliliği düşüncesine yöneltmiştir.¹⁰ Onlar, sofistlerin akıl yürütme olarak kullandıkları formüllerin dayandığı çarpıklıkları göz önüne sermişlerdir.¹¹ Bu üç filozof, bilginin göreceli olduğu şeklindeki sofistik düşünceye karşı *tümel değişmez bir bilginin imkanını* savunmuştur. İnsan zihninde tümel, değişmez bilginin -hiç değilse ahlâkta- olduğunu ilk savunan Sokrates'tir. Sofistlerin aksine Sokrates, evrensel ve zorunlu bir bilgi idealinin peşinde koşarak bu tür bir bilginin imkanlarını araştırmıştır.¹² Sokrates'in bu düşüncesini aynen alan Platon'un

8 Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul 1998, s. 39.

9 Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul 1998, s.40. Protagoras'ın “insan” kelimesiyle bireyleri mi yoksa insan türünü mü kastettiği tartışılmış olmakla birlikte bu sözün manası “sana gerçek olarak görünen senin için, bana gerçek olarak görünen ise benim için gerçektir” şeklinde anlaşıldığından, burada türün kastedildiğini düşünmek yanlıştır. Aksi taktirde tartışmanın yönü gerçeğin ölçüsünün “insan türü” olduğu şekilde değişirdi. Bkz., Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi Ön-Sokratikler ve Sokrates*, İstanbul 2009, s. 81.

10 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 2004, s. 44.

11 Denkel, 2003, s. 127-128.

12 Hamdi Rağıp Atademir, *Aristo'nun Mantık ve ilim Anlayışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara: 1974, s. 43.

çabası ise bu fikrin teorik temellerini ortaya koymak olmuştur.¹³ Aristoteles bu durumu şu şekilde ifade eder: “*Sokrates tümeli (universal) ahlâkla ilgili konular-da aramaktaydı. Düşünceyi tanımlar (definitions) üzerinde yoğunlaştıran ilk kişi de odur. Platon ise onun öğretisini kabul etmiştir.*”¹⁴

Platon, sofistlerin doğrunun ve gerçekliğin göreceli olduğunu ileri sürmesinin dilden kaynaklandığını fark etmiş ve sofistlik kanıtlanmanın gücünü dilin doğasından aldığı düşünmüştür. Ona göre bu problemin çözümü ise dildeki adlarla onların gösterdiği nesnelere arasındaki ilişkiyi *zorunlu* bir ilişki olarak görmekten geçer. Yani bir lafzın, işaret ettiği nesneden başka bir şeyi göstermesi imkansızdır, bilakis lafız zorunlu olarak yalnızca bu nesneyi gösterebilir. Yine de Platon, henüz, zihindeki anlamların dildeki adlardan ve onların işaret ettiği nesnelere bağımsız olduğunu düşünmemiştir. Anlamın zihin dışındaki nesnelere ve dildeki lafızlardan *bağımsız* olduğunu ortaya koyan ve buna paralel olarak mantığı kurup sistemleştiren ise Aristoteles olmuştur. Böylece anlamın *bağımsızlığı* düşüncesine paralel olarak mantık da *bağımsız*, müstakil bir disiplin haline gelmiştir.¹⁵

Aristoteles’ten önce, Sokrates ile Platon’un sofistlere karşı bilgide tümeliği savunduklarını görmekteyiz. Dahası -Aristoteles’in de ifade ettiği gibi- Sokrates tanımlar üzerinde yoğunlaşmış, tümel kavram düşüncesini ortaya koyarak, Platon ise lafızlarla, onların delalet ettiği nesnelere arasındaki ilişkinin zorunlu olduğunu belirterek meseleyi mantık/akıl ilkeleri bağlamında ele alınabilecek şekilde Aristoteles’e miras bırakmışlardır. Aristoteles ise mantıksal çıkarım sürecinin (kıyas) ne olduğu hakkında genel bir açıklama yapan ilk kişidir. Onun bu probleme yönelmedeki gayesi -sofistik bilgi anlayışının aksine- bilimsel bilginin koşullarını ortaya koymaktır.¹⁶ Aristoteles bunu *Organon* adı altında toplanan mantık eserleriyle yapmıştır. Yunan kültüründe neşet eden sofistlik hareketi özellikle *II. Analitikler* kitabıyla çağdışı bırakarak daha iyi bir yolun yani bilimin yolunu açmıştır.¹⁷ Sofizmin ne olduğunu ve sofizme karşı Sokrates ile Platon’un tutumlarını kısaca ele aldıktan sonra şimdi Aristoteles’in meseleye bakışına geçebiliriz.

13 Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi-Platon*, İstanbul 1998, s. 23.

14 Aristoteles, *Metafizik* 987^b 1-5.

15 Ali Durusoy, “Aristoteles’ten Gazzali’ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 28 (2005/1), İstanbul 2006, s. 38-39.

16 Mantıksal çıkarım süreci olarak Aristoteles’in kıyas teorisine, ondan önceki en yakın yaklaşım, Platon’un mantıksal bölme (taksim) formülasyonu olmuştur (bkz., David Ross, *Aristoteles*, İstanbul 2002, s. 49).

17 Ross, 2002, s. 79

II- Çelişmezlik İlkesi ve Aristoteles'in Sofizme Bakışı

Aristoteles, başta *Peri Hermenias*, *Sofistik Çürütmeler* ve *Metafizik* olmak üzere bazı eserlerinde, çelişmezlik ilkesini (veya çelişkinin ne olduğunu) ele alırken, sofistleri ve onların öğretilerini de bu açıdan değerlendirmiştir. Böylece sofizmin bu ilkeyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermiştir. Hatta *Peri Hermenias* kitabında, çelişkinin önermelerde nasıl ortaya çıktığını anlatırken bu konu hakkında ele aldığı her şeyi sofistlik yanıltmalara karşı belirlediğini açıkça ifade etmektedir.¹⁸ O halde filozofun sofizme bakışını görebilmek için sofizmin çelişmezlik ilkesiyle irtibatını göz önünde bulundurmamız kaçınılmazdır.

Sofizmin felsefi bir akım olarak tarihte nasıl ortaya çıktığına ve bugün ne anlama geldiğine değinmiştik. Peki sofizm, Aristoteles için ne anlama gelmektedir, o bir felsefe midir yoksa değil midir, felsefe ise ne türden bir felsefedir? Filozof bu soruyu, sofizm ile gerçek felsefeyi birbirinden ayırt etmek suretiyle cevaplamaktadır. Ona göre sofistlik, sahte ve yanıltıcı felsefedir. Ayrıca sofistler, bilimsel kanıtlamalarda bilimlerin ilkelerinden istifade ediyor gibi göründükleri halde bunu yapmazlar. Aristoteles, sofistğin yanıltıcı özelliğini şöyle ifade etmektedir: “*Felsefe, felsefi hayata ilişkin amaçları bakımından sofistikten ayrılır... felsefe, somut olarak bilgiyi ürettiği halde sofistlik ancak görünüşte felsefe, sahte felsefedir.*”¹⁹ Dahası sofistler “bilimsel bir sorunla ilgili olarak, o bilimin ilkelelerinden sadece görünüşte yararlanan kişilerdir ve vardıkları çıkarımlar (reasoning) da sadece görünüşte çıkarımlardır. İşte bundan dolayı sofistlik, yanıltıcı ve hilelidir. Sofistlerin amacı bilge görünmektir. Onlar doğru yöntemi gözetmezler, sadece görünüşte kanıtların peşinde koşarlar ve bu yüzden onların bilgeliği gerçek değil sadece görünüşte bilgeliktir.”²⁰ Kısaca ifade edilecek olursa Aristoteles'e göre sofizm, doğru çıkarımlara ulaştırmayan, bilgelik görüntüsü vermek amacıyla kullanılan sahte, yanıltıcı ve görünüşte felsefedir. Sofistiğin sahte felsefe olması ise hem sahte bir bilgelik görüntüsü oluşturma amacıyla kullanılması hem de yönteminin yanlış olmasından kaynaklanmaktadır. Gerçek felsefe ile sofistği bu şekilde ayırt eden Aristoteles'i sofistlerden farklı kılan şey de kendisinin felsefi amacıdır. Zira onun amacı sahte bir bilgelik görüntüsü altında menfaat veya şöhret sağlamak değil, bilakis her konuyu olabildiğince akıllıca ele almak olmuştur.²¹

18 Aristoteles, *Yorum Üzerine* (Grekçe aslıyla birlikte), Ankara 2002, 17^a 35-38; krş. *Kitabu'l-İbare* (Arapça çev., *en-Nassul-Kâmil li Mantık-i Aristû* içinde, c. 1) Beyrut 1999, s. 117.

19 Aristoteles, *Metafizik*, 1004^b 20-30.

20 Aristoteles, *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*, İstanbul 2007, s. 28-29; krş., a.mlf., *On Sophistical Refutations*, 171^b 5-30.

21 Ross, 2002, s. 79.

Çelişmezlik ilkesinin ne olduğuna geçmeden önce bu ilke hakkında değinmemiz gereken, Aristoteles'in de özellikle vurguladığı bir husus bulunmaktadır. Sözü geçen husus çelişmezlik ilkesinin, felsefi ilimlerden hangisinde ele alınması gerektiğidir.²² Filozofa göre çelişmezlik ilkesi gibi ilkeler, ilk felsefe olan *metafizikte* incelenmelidir. Çünkü metafizik, varolması bakımından varlığı inceleyen bir ilimdir ve çelişmezlik gibi ilkeler de bütün varolanlar hakkında geçerli olduğundan hatta varolmak bakımından, bütün varlıkların *doğruları* (*true of being qua being*) olduklarından ancak metafizikte ele alınabilirler.²³ Metafizikçi varlığı inceleyen kişi olduğu için incelediği konuya dair en kesin ilkeleri de belirlemelidir.²⁴ O halde bu ilkeleri ele almak metafizikçinin işidir. Metafizik tümel bir ilimdir ve tikel ilimlerin ilkeleri de bu ilimde belirlenir. Kaldı ki tikel ilimlerle ilgilenen hiçbir ilim adamı bu ilkeleri incelemeye yönelmez.²⁵ O halde ilimlerin ilkelerini belirlemek, yukarıda da belirttiğimiz gibi, tümel bir ilim olan metafiziğin işidir ve çelişmezlik ilkesi de haliyle bu ilimde ele alınmalıdır.

Çelişmezlik ilkesinin metafizikte ele alınması gerektiğini ortaya koyduktan sonra Aristoteles, ilkeyi şu şekilde belirler: *Aynı niteliğin, aynı özneye, aynı zamanda, aynı bakımdan hem ait olması hem de olmaması imkansızdır.*²⁶ Buna göre, örneğin, aynı zamanda, “rüzgar soğuktur” ve “rüzgar soğuk değildir” şeklinde iki ifade kullandığımızda, soğuk ‘olma’ ve ‘olmama’ gibi birbiriyle çelişik olan iki niteliği rüzgara yüklemiş oluruz ya da Aristoteles'in deyişiyle bir niteliğin, bir konuya hem ait olduğunu hem de olmadığını iddia ederek çelişkiye düşmüş oluruz. Çelişmezlik ilkesi, kıyasın,²⁷ yani akıl yürütmenin bir ilkesidir. Kıyas öğretisi ise tamamen Aristoteles'in eseridir.²⁸ Bu durum dikkate alındığın-

22 Bu husustaki fikirlerini bizimle paylaşma nezaketini göstererek meselenin makaleye dahil edilmesini tavsiye eden saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ali Durusoy'a şükranlarımı sunarım.

23 Aristoteles, *Metafizik* 1005^a 20-30.

24 Aristoteles, *Metafizik* 1005^b 5-10.

25 Aristoteles yalnızca ilk doğa filozoflarının bu türden genel ilkelere değindiğini belirtmektedir. Ancak doğa filozofları da varlığı yalnızca doğal şeylerden ibaret gördükleri için bunu yapmışlardır. Zira onlara göre felsefe yalnızca varlığın meydana geldiği doğal ilkeleri ele almaktır ve varlık da sadece doğal şeylerden oluşmaktadır. Varlığın ilk ilkeleri de onlara göre doğal (cisimsel) şeylerdir. Aristoteles'e göre ise varlık yalnızca doğal şeylerden ibaret değildir. Şayet durum böyle olsaydı o takdirde ilk felsefenin Metafizik değil de doğal varlıkları inceleyen Fizik olduğunu söylemek mümkün olacaktı. Halbuki fizik felsefenin sadece bir cüz'üdür. Çünkü bu ilim, Metafizik gibi varlığı var olması bakımından ele alan tümel bir ilim değildir. (Aristoteles, *Metafizik* 987^a 5-10, 1005^b 30-35, 1026^a 25-30).

26 Aristoteles, *Metafizik* 1005^b 15-20. Önermede çelişki hakkında bkz., amlf., *Yorum Üzerine*, 17^a 25-40, *İkinci Çözümlemeler*, 77^a 10-22.

27 Aristoteles, *Metafizik* 1005^b 5-10.

28 Ross, 2002, s. 49.

da, filozofun sofizme bakışını ele alabilmemiz açısından bu ilkenin önemi daha da ortaya çıkacaktır. Yukarıda çelişmezliğin bütün varolanlar için geçerli olduğu ifade edilmişti. Burada ise kıyasın ilkesi olduğu belirtilmektedir. Bu durumda Aristoteles'e göre çelişmezlik ilkesi, hem varlığın hem de düşünmenin ilkesidir.

Bununla birlikte felsefe tarihinde, çelişmezliğin aynı zamanda varlığın ilkesi olduğu görüşüne karşı çıkan filozoflar da bulunmaktadır. Mantık ilkelerinin varlıkla ilişkisine dair kaleme aldığı yazısında Prof. N. Öner bu ilkelerin varlığa uygulanamayacağı yönündeki söz konusu görüşleri değerlendirerek şu sonuca varmaktadır: “Bu ilkelerin varlığın ilkeleri olduğunu söylemek kolay olmasa bile varlığı sadece bu ilkelere bağlı kalarak kavrayabileceğimiz açıktır. Cevher fikrini savunan felsefeler açısından özdeşlik ilkesinin varlığa uygulanması mümkündür. Çelişmezlik hakkında söylenebilecek şey ise varlığın çelişmeyi ihtiva etmesi halinde çelişmezlik ilkesini kabul eden bir aklın varlığı anlamasının imkansız olacağıdır.”²⁹ Sonuç olarak çelişmezlik ilkesi her ne kadar Yeni Çağla birlikte ontolojik karakterini kaybetmiş ve yalnızca mantıksal bir ilke olarak görülmeye başlanmışsa da Aristoteles için hem zihnin hem de varlığın bir ilkesidir.³⁰

Düşünme etkinliğimizin, hatta doğru düşünmenin ilkesi olan “çelişmezliğin”, kendi doğruluğundan nasıl emin olabiliriz; onun doğruluğu da kanıtlanabilir mi, kanıtlanabilirse bu kanıtlar ne türden kanıtlar olacaktır? Aristoteles felsefesi açısından bu ilkenin kanıtlanmasını istemek anlamsızdır. Çünkü özdeşlik ve çelişmezlik gibi ilkeler en kesin ve en bilinen ilkelere aittir.³¹ En başta özdeşlik ilkesi doğru düşünme için zihnin uyması gereken ilk ilkedir. Öyle ki özdeşlik ilkesine uymayan bir zihnin çelişmezlik ilkesine uyması da anlamsız kalmaktadır. Ancak insan zihninin mantığının diğer ilkelerine nazaran çelişmezlik ilkesine karşı daha hassas olduğu belirtilmektedir.³²

29 Necati Öner, “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkileri”, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara 1993, s. 82, 90. Mantık ilkelerinin varlığa tatbik edilmesi hakkında farklı felsefi yaklaşımlar hakkında bkz. H. Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, c. 1, Ankara 1963, s. 44-48.

30 İsmail Köz, *Mantık Felsefesi*, Ankara 2003, s. 24, 25, 41; Doğan Özlem, *Mantık*, İstanbul 1990; s. 48-50. Alwin Diemer, “Ontoloji”, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri* içinde, Derleyen ve Çeviren Doğan Özlem, s. 107. Çelişmezlik ilkesinin hem ontoloji hem de mantıkla ilgili olduğuna dair bkz. Anton Dumitriu, *History of Logic* c. 1, s. 172.

31 Aristoteles'e göre, kıyasın (düşünmenin) diğer ilkeleri de çelişmezlik ilkesi gibi, kanıtlanmaya gerek duymayacak şekilde aklın apaçık aksiyomlarından. *Metafizik* 1005^b 5-20, 1006^a 1-10. Ayrıca “çelişmezlikle birlikte, özdeşlik ve üçüncü halin imkansızlığı olmak üzere mantık ilkeleri, akıl için evrensel ve zorunludur. Bu ilkelerin evrensel olmaları, her çağ ve her coğrafyadaki insan için geçerli olmasından dolayı; zorunlu olmaları ise bunlara uymayan zihnin bir şey ortaya koyamaması, kendini ifade edememesi ve bir türlü anlaşma sağlayamamasından dolayıdır”. Bkz. Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 2004, s. 25.

32 Öner, 1993, s. 68, 70.

Çelişmezlik ilkesi en kesin ve en bilinen ilkelerden olduğuna göre bu ilke hakkında yanılmak da imkansız olacaktır. Çelişmezlik hakkında yanılmanın imkansız oluşu çelişmezliğin aynı zamanda varlığın ilkesi olmasına dayanır. Çünkü Aristoteles'e göre varlık bakımından bir şeyin aynı zamanda hem *olması* hem de *olmaması* mümkün değildir. Ayrıca varlıkta, iki zıt ya da çelişik niteliğin aynı konuda, aynı zamanda var olduklarını da görmeyiz. İşte bundan dolayı bu ilke, diğer bütün aksiyomların kaynağıdır ve kanıtlanması bir yana, bütün kanıtlamaların gelip kendinde son bulduğu, kendisi asla bir kanıtlamaya muhtaç olmayan apaçık bir aksiyomdur. Bu ilke o kadar apaçıktır ki onun kanıtlanmasını istemek mantık hakkındaki bilgisizlikten ileri gelmektedir.³³ Zira eğer bu ilkenin kanıtlanması istenirse, bu kanıtın da kanıtlanması istenecek, bu talep sonu gelmeyen bir kanıt arayışına dönüşecek ve zihnimiz teselsüle düşecektir. Dolayısıyla bu türden apaçık aksiyomların kanıtını istemek anlamsızdır. O halde kanıtlama gerektiren şeylerle gerektirmeyen şeylerin ayırt edilebilmesi kaçınılmazdır ve bunu ayırt edememek bilgisizlikten kaynaklanmaktadır.

Görüldüğü üzere Aristoteles bu ilkenin kanıt gerektirmeyecek kadar açık olduğunu özellikle vurgulamaktadır. O kadar açıktır ki, bu ilke hakkında *gerçek anlamda* bir kanıtlama yapılması kesinlikle söz konusu değildir. Ona dair kanıtlar, gerçek kanıtlar değil, olsa olsa, kanıtların kendisini hedef almayıp, kanıtı ortaya koyanın kişilik özelliklerini hedef alan³⁴ *ad hominem* kanıtlar olacaktır.³⁵ Başka bir deyişle, çelişmezlik hakkında gerçek kanıtlara götürecek, ondan daha iyi bilinen bir ilke yoktur.³⁶ *Ad hominem* kanıtlar ise ifade edildiği gibi gerçek anlamda kanıtlar değil tartışmadaki hasmın kişilik özelliği üzerinden oluşturulan kanıtlardır. Aristoteles'in kendisi de bu türden bir kanıt ileri sürmektedir: “*Belki de*” der Aristoteles “*eğer birisi Herakleitos'un kendisini sorguya çekmiş olsaydı, aynı özne hakkında çelişik önermelerin hiçbir zaman mümkün olmadığını itiraf etmeye onu mecbur ederdi. Çünkü Herakleitos'un bu görüşü benimsemesinin nedeni, son tahlilde onun neyi içerdiğini anlamamış olmasıdır.*”³⁷ Bunun yanında filozof gerçek kanıtlama (burhan/demonstration) ile çürütme yoluyla kanıtlamayı (refutation) birbirinden ayırt ederek³⁸ çelişmezlik ilkesi hakkında getirilebilecek bazı kanıtları da gerçek kanıtlama olarak değil, çürütme tarzındaki kanıtlar olarak görmektedir. Daha sonra da o, çelişmezlik ilkesi hakkında çürütme tarzında

33 Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle Metaphysics 4*, London 1993, s. 53.

34 Teo Grünberg vd., *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara 2003, s. 2.

35 Aristoteles, *Metafizik* 1062^a 1-5.

36 St. Thomas Aquinas, *Commentary on Aristotle's Metaphysics*, 1995, s. 715.

37 Aristoteles, *Metafizik* 1062^a 30-1062^b 5.

38 Aristoteles, *Metafizik* 1006^a10-15; ayrıca bkz., Aquinas, 1995, s. 224.

kanıtlar zikretmektedir.³⁹ Ancak nihai olarak Aristoteles'in açık bir şekilde ifade ettiği şey, bu ilkenin kanıt gerektirmeyecek kadar aşikar olduğu, dolayısıyla onun hakkında gerçek anlamda kanıtlar getirilemeyeceğidir. Bundan dolayı Aristoteles'in çürütme tarzındaki kanıtlarını zikretme gereği duymuyoruz.

Çelişmezlik ilkesi hakkındaki bu hususlara değindikten sonra 'çelişmezlik' ile 'sofizm' arasındaki ilişkiye geçebiliriz. Aristoteles'in sofizme bakışının, çelişmezlik ilkesinden bağımsız olarak değerlendirilemeyeceği düşüncemizi burada bir kez daha yineleyelim. Zira filozof, *Peri Hermenias* kitabında, çelişmezlik ilkesini sofistlik yanıltmalara karşı belirlediğini açıkça ifade etmektedir. Peki çelişmezlik ilkesiyle sofizm arasındaki ilişki nedir? İşte bu sorunun cevabı *Metafizik*'in IV. ve XI. kitaplarında verilmektedir çünkü daha önce de ifade ettiğimiz üzere akıl ilkeleri metafizikte ele alınmaktadır. Öyle ise ilgili kitapları esas alarak meseleyi incelemeye başlayabiliriz.

Bilindiği üzere, Herakleitos'a atfedilen, varlıkların daimi bir değişim içinde olduğu fikri ve Demokritos'un sensüalizmi sofistliği etkilemiştir. Çünkü sofist Protagoras, Herakleitos'un bu düşüncesini epistemolojiye taşımış ve bilginde görelilik fikrine ulaşmıştır.⁴⁰ Demokritos'un sensüalist yaklaşımına göre ise bilgi, duyumlardan oluşmaktadır. Bu durumda varolan şeyler, sabit bir doğaya sahip olmadıkları ve sürekli değiştikleri için onlara göre şekillenen duyumların da değişmez, sabit ve kesin olması söz konusu değildir. Aslında Aristoteles'in ifadelerine bakılırsa Herakleitos'un çelişmezlik ilkesini (açıkça) inkar ettiğini söylemek zordur. Zira ona göre Herakleitos ileri sürdüğü görüşün ne anlama geldiğini tam olarak kestirememektedir.⁴¹ Hatta kimi araştırmacılara göre Aristoteles, Herakleitos'un çelişmezlik ilkesini inkar etmediği kanaatindedir.⁴² Ancak sofistlerin yaptığı gibi *nesnelere sürekli değişim içinde olduğu* düşüncesini epistemolojiye taşımak suretiyle çelişmezlik ilkesinin ihlal edilmesi mümkün hale gelmektedir. Dolayısıyla Herakleitos'un kendisi doğrudan bunu düşünmemiş olsa bile onun söz konusu düşüncesi sofistlik bakış açısına zemin hazırlamış gibi gözükmektedir. Şöyle ki bu düşünceye göre, bir "x" nesnesi belli bir zamanda "x" -yani kendisi- olarak bulunduğu halde başka bir zaman diliminde aynı mahiyeti koruyan, aynı "x" nesnesinin varlığından söz etmek imkansız hale gelir. Çünkü Herakleitos'un da ifade ettiği gibi şeyler, aynı nehre iki kez girilemeyecek kadar hızlı bir değişim içindedir.⁴³ Dolayısıyla varlıkta sürekli değişim olduğu

39 Aristoteles, *Metafizik* 1006^a 30-1008^b 30.

40 William S. Sahakian, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1997, s. 27.

41 Aristoteles, *Metafizik* 1062^a 30-1062^b 5.

42 Dumitriu, *History of Logic* c. 1, s. 172.

43 Aristoteles, *Metafizik*, 1010^a 10-15.

fikrini, bilgi teorisine taşıyan sofizme göre, varlıkta sabit, değişmez bir hakikate yani mahiyete sahip şeylerin olması imkansızdır. İşte sofizm bu şekilde, aynı şeyin hem varlığını hem de var olmadığını iddia etmekte ve çelişmezlik ilkesini inkar etmiş olmaktadır.⁴⁴

Sofizmin, bir şeyin hem *varlığını* hem de *yokluğunu* iddia etmesi nasıl söz konusu olmaktadır? Bunu şöyle açıklamak mümkündür: Sofist Protagoras gibi, “her şeyin, hatta var olanın varlığının yok olanın yokluğunun ölçüsünün insan olduğunu”⁴⁵ ileri sürmek, şeylerin, onlara dair bilgimizin doğruluğunun da ölçütü olan, değişmez bir hakikate sahip olmadığını, bundan dolayı bilgide doğruluğun göreceli olduğunu savunmak demektir. Doğruluğun göreceli olduğunu düşünmek ise hakkında konuşulan niteliğin hem varlığını hem yokluğunu iddia etmek demektir. Çünkü “her bir insana görünen şey, gerçeğin kendisi olarak kabul edilecek böylece aynı şeyin hem var olduğu hem olmadığı hem iyi hem de kötü olabileceği savunulabilecektir”.⁴⁶ Nitekim sofist Protagoras’ın öğretisini kabul etmek, zımnen çelişmezlik ilkesinin inkarı anlamına gelmektedir. Çünkü Protagoras’ın rölativizmi ile çelişmezlik ilkesinin inkarı birbirini tamamlayan şeylerdir.⁴⁷ İşte Protagoras’ın şu cümlesi sofizmdeki rölativist (göreceli) ve subjektivist (öznelci) karakteri en iyi şekilde gösteren ifadelerden birisidir: “Her şey bana nasıl görünüyorsa benim için öyle; sana nasıl görünüyorsa senin için de öyledir... üşüyen için rüzgar soğuktur, üşümeyen için soğuk değildir”.⁴⁸ Aynı şeyin hem iyi hem kötü ya da hem sıcak hem soğuk olduğunu söylemek ise onun ne iyi ne kötü, ne soğuk ne sıcak olduğunu aynı derecede söylemek demektir ki bu bizi son tahlilde iyinin ve kötünün, soğukun ve sıcakın gerçekten (bizatihi) var olmadığı fikrine ulaştırmaktadır. Bu şekilde sofistler, çelişik olan iki şeyi aynı nesneye yüklemenin mümkün olduğunu savunmuş olmaktadır. Bundan dolayı Aristoteles, Protagoras’ın öğretisinin çelişmezlik ilkesinin inkarı anlamına geldiğini açıkça ifade eder. Zira Protagoras’a göre bir konu hakkında karşıt görüşlere sahip olan bir çok insanın söylediği şeyler aynı derecede doğruğa sahiptir.⁴⁹

Burada dikkatlerden kaçmaması gereken husus, Herakleitos’un öğretisinin çelişik şeyleri zihnen tasavvur etme iddiasından ziyade, zihin dışı dünyada çelişkiye imkan veren bir alem tasavvuru sunmuş olmasıdır. Nitekim yukarıda, Herakleitos’un varlık hakkındaki görüşünü bilgi meselesine taşıyan kişinin, sofist

44 *A.g.e.*, 1005^b 25-30.

45 Sahakian, 1997, s. 26.

46 Aristoteles, *Metafizik* 1062^b 13-20.

47 Harold Cherniss, *Aristotle’s Criticism of Presocratic Philosophy*, 1935, s. 76.

48 Harun Tepe, *Platon’dan Habermas’a Felsefede Doğruluk ya da Hakikat*, Ankara 2003, s. 37.

49 Aristoteles, *Metafizik* 1009^a 5-15.

Protagoras olduğunu belirtmiştik. Aristoteles de buna paralel olarak çelişikleri zihinde tasavvur etmenin imkanı ile şeylerin -çelişik olarak- dış dünyada hem var olması hem de olmamasının imkanını ayırt etmekteydi.⁵⁰ O halde zihnen çelişik şeyleri aynı konuya yüklemenin imkansız oluşu, aslında varlıkta çelişik şeylerin aynı anda bulunmasının imkansız oluşuna dayanmaktadır. Zira biz, ancak bir şeyin hem var olması hem de yok olmasının imkansızlığı gerçeğine dayanarak çelişik şeylerin aynı nesneye ait olamayacağını düşünebiliriz.⁵¹ Eğer birbirinden başka hatta birbirine zıt niteliklerin⁵² aynı şeyde bilfiil varolmaları mümkün olsaydı aynı şeyin hem soğuk hem sıcak ya da hem var hem yok olması söz konusu olurdu ki bu imkansızdır.⁵³

O halde Aristoteles, zihni çelişkiden korumanın nihai dayanağı olarak bilgiye konu olan şeylerin varlıktaki durumlarına ya da doğalarına işaret etmektedir. Bu nedenle onun bakış açısının ontolojik olduğu söylenebilir.⁵⁴ Filozofun bu ontolojik bakış açısının onun doğruluk kuramında da belirleyici olduğunu görmekteyiz. Aristoteles'in doğruluk kuramı 'bilgi ile bilgiye konu olan şey arasındaki uygunluk (correspondance/mutabakat) ilişkisi' olarak tarif edilebilecek olan 'uygunluk' kuramıdır. Bu ilişkinin bir tarafında bilgi, diğer tarafında ise varlık bulunmaktadır. Bir bilginin ya da ifadenin doğruluğu, kendisi hakkında bilgi verdiği varlığa dayanılarak test edilmektedir. Dolayısıyla bu kurama göre bir önerme (bilgi), ancak ve ancak yöneldiği nesne durumuna uygun düşüyorsa doğru kabul edilir.⁵⁵ Böylelikle Aristoteles bilgiyi, sofistlerin rölativizminden (görecelilik) kurtarmış olmaktadır. Bilgi ile varlık (nesne) arasındaki ilişkiyi filozof şu cümlesiyle ortaya koyar: "Biz senin solgun olduğunu düşündüğümüz için sen solgun değilsin, bilakis sen solgun olduğun için, biz senin solgun olduğunu ifade ettiğimizde doğru söylemiş oluruz."⁵⁶ Dolayısıyla bilginin doğruluğunda belirleyici olan şey, bilgiye konu olan nesnenin varlıktaki durumudur. Çünkü Aristoteles'e göre çelişmezlik ilkesi nihai olarak varlık hakkında düşünmenin esasıdır ve bu ilke olmadan düşünce üretmek mümkün değildir. Hatta düşünmenin başlangıç noktası bu ilkedir.⁵⁷ Çelişmezlik ilkesini inkar eden birisi ise

50 *A.g.e.*, 1006^a 1-5.

51 Aquinas, 1995, s. 203.

52 Çelişmezlik ilkesine göre zıt niteliklerin de aynı konuya yüklenmesi imkansızdır. Bkz., Aristoteles, *Metafizik* 1011^b 15-20.

53 İbn Rüşd, *Tefsîru ma Ba'de'î-Tabia (Tafsır Ma Ba'd at-Tabiat)*, s. 351.

54 Dumitriu, 1977, s. 172.

55 Tepe, 2003, s. 44-48, 110-113.

56 Aristoteles, *Metafizik* 1051^b 5-10.

57 Dumitriu, 1977, s. 172

hem düşünme hem de tartışma imkanını kaybetmiş olur.⁵⁸ Aristoteles'in doğruluk kuramını *Metafizik*'teki şu ifadelerinden çıkartmaktayız: "Olmayanın olduğunu veya olanın olmadığını söylemek yanlış; olanın olduğunu veya olmayanın olmadığını söylemek ise doğrudur."⁵⁹ *Peri Hermenias*'ta ise olanın olmadığını ya da olmayanın olduğunu öne sürmenin çelişki olduğunu belirtmektedir.⁶⁰ Özetle ifade etmek gerekirse, nesnesinin ontik durumuna uygun olan bilgi doğru, uygun olmayan bilgi ise yanlıştır.

Çelişmezlik ilkesinin inkarı veya ihlali, düşünme ve tartışma imkanımızı ortadan kaldırdığına göre bir tartışmanın yürütülebilmesi ve hakikatin ortaya çıkartılması için tarafların öncelikle her kelimenin anlamı hakkında uzlaşmış olmaları ve kelimenin (tartışmada) birden çok şeyi değil, tek bir şeyi ifade etmesi gerekir. Aksi taktirde, kelime, zıt ya da çelişik anlamları barındıracak şekilde birçok anlama sahip olursa, ifadenin ortaya koyduğu anlamı aynı zamanda ifade etmemiş, tasdik ettiğimiz şeyi aynı zamanda inkar etmiş oluruz. Halbuki bir kelime bir özne hakkında bir şey ifade ediyor ve ifade ettiği bu şey doğru olarak tasdik ediliyorsa öznenin bu özelliğe sahip olması zorunludur.⁶¹ Zira *Sofistik Çürütmeler* kitabında belirtildiği gibi sözcüklerin çok anlamlılığı sofistlik bir argüman olarak kullanılmakta böylece sofistlik bir yanıltma ortaya çıkmaktadır.⁶² Dolayısıyla kanıtlamanın safsataya dönüşmemesi için konu ve yüklem daima aynı kalmalıdır. Örneğin önermemiz pelerin hakkında bir önerme ise o halde sonuç paltoyu anlatan bir önerme değil yine pelerin hakkındaki bir önerme olmalıdır.⁶³

Aristoteles'e göre, çelişmezlik ilkesini dikkate almayarak bir özne hakkında çelişikler kabul etmek, nihai olarak cevherin (substance) ve mahiyetin/özün (essence) varlığını inkar ederek⁶⁴, aslında her şeyin arazlardan ibaret olduğunu düşünmek anlamına gelir. Örneğin "bizatihi insan olma" ile "insan olmama" gibi iki çelişik durum aynı şeye yüklenebilir olacaksa, başta belirlediğimiz "bizatihi insan olma" artık ortadan kalkmış olacaktır. Halbuki, "insan olma", varolan bir

58 *A.g.e.*, s. 173.

59 Aristoteles, *Metafizik* 1011^b 25-30.

60 Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 2002, 17^a 25-35; krş. *Kitabu'l-İbare*, 1999, s. 117.

61 Aristoteles, *Metafizik* 1062^a 10-25. Aristoteles'in bu görüşünde, hocası Platon'un yukarıda değindiğimiz sofistizm eleştirisi etkili olmuş gibidir.

62 Bkz., Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 88-101.

63 Kelimeler birden çok anlama sahip olmak durumundadır. Çünkü kelimelerin işaret ettiği nesnelere sonsuz sayıda oldukları halde kelimeler sonlu ve sınırlıdır. Ancak tartışmalarda bu türden kelimelerin hangi anlamını kastettiğimizi belirlemek gerekir. Aksi taktirde kanıtlama sofistlik bir kanıtlamaya dönüşür. Aristoteles, *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*, 2007, s. 10-12, 18.

64 Geniş bilgi için bkz., Alexander of Aphrodisias, 1993, s. 69-70.

şeyin cevherini ve özünü ifade etmektedir. Bu nedenle çelişiklerin aynı konuya yüklenebileceğini iddia edenler, nihai olarak her şeyin arazlardan ibaret olduğunu söylemiş olur.⁶⁵ Varlığın arazlardan oluştuğunu düşünmek ise mümkün değildir. Çünkü hiçbir konuda olmaksızın kendi başlarına varolup, varlıklarını sürdürebilen cevherlerin aksine arazlar, tanım gereği ancak ve ancak cevherlerde bulunurlar.⁶⁶ Dolayısıyla varlığın sırf arazlardan meydana gelmesi imkansızdır.

Benzer şekilde Aristoteles, sofist Protagoras'ın görüşlerini kabul edip çelişik olan şeyleri doğru kabul etmenin, nihai olarak eşyanın mevcudiyetini inkar etmek anlamına geleceğini belirtir. Nitekim sofist Protagoras gibi bilginin göreceli olduğuna dayanarak bir özne hakkında iki farklı, zıt ya da çelişik yargıyı aynı derecede doğru kabul etmek -örneğin bir şeyin hem gemi hem de insan olduğunu söylemek- her şeyin birbirine karışmış halde bulunduğu ve aslında hiçbir şeyin -ne geminin ne de insanın- gerçekten var olmadığı bir alemi düşünmek demektir.⁶⁷ Çünkü bu durumda söz konusu özne, birbirinden farklı şeyler olma imkan ve ihtimaline aynı derecede sahiptir. Böyle bir varlığın değişmez bir doğaya ve mahiyete sahip olması ise imkansızdır. Sonuç olarak Aristoteles'e göre sofizm, tüm varlıkların inkarına götüren bir ontoloji sunmaktadır ki Herakleitos'un sofistikt düşüncedeki etkisi hatırlandığında bu iddiasında Aristoteles'in haksız olmadığı görülecektir. İşte bu yüzden Aristoteles'e göre Platon, "sofizmin konusunun *var-olmayan* olduğunu" söylerken bir bakıma haklıydı.⁶⁸ Aristotelesçi (Meşşai) felsefenin ise bu rölativist ve öznelci yaklaşıma yanıt verirken üzerinde durduğu zemin, eşyanın kuşku götürmeyecek varlığı ve sabit bir hakikate sahip olduğudur. Bu yüzden Aristotelesçiliğin buna cevabı "varolan şeylerin varlığı, kendisinden kuşku duyulmayacak kadar aşikardır" şeklinde olacaktır.⁶⁹ O halde sofizmin aksine, cevherlerin varlığını ve onların değişmez hakikatlere sahip olduğunu kabul etmek, bir özneye iki çelişik sıfatı aynı zamanda atfetmeyi, yani çelişkiye düşmeyi imkansız hale getirmektedir. Başka bir deyişle sofizme kaynaklık eden Herakleitos'un iddiasının aksine, dış dünyada nesnelere değişmez sabit bir hakikate sahip olmaları, bizim zihinde de çelişkiye düşmememizin nihai garantisi olmaktadır. İşte bu nedenledir ki Aristoteles'e göre, sofistler gibi "şeylerin daima değişim içinde olmalarını ve hiçbir zaman aynı halde kalmamalarını doğrunun ne olduğuna dair yargımızın temeline yerleştirmek saçmadır". Zira şeylerin sürekli bir akış ve değişim içinde oldukları kabul edilse bile bu değişim nicelik bakımın-

65 Aristoteles, *Metafizik* 1007a 20-30.

66 Aristoteles, *Metafizik* 1017^b 1-25, 1025^a 15-30.

67 *A.g.e.*, 1007^a 20-1007^b 30.

68 *A.g.e.*, 1026^b 10-15.

69 Örneğin İbn Sînâ ve Tûsî için bkz., Nasiruddin et-Tûsî, *Musâriü'l-Musâri'*, s. 44.

dan söz konusudur. Çelişik önermelerin aynı şey hakkında doğru kabul edilmesi de şeylerin niceliksel olarak değişiyor olmasına dayanır. Halbuki şeyler nitelik bakımından varlıklarını değişmeden korumaktadırlar ve cevher de nitelik alanına aittir yani belli bir doğaya sahiptir. Nicelik ise belirsiz bir doğaya sahiptir.⁷⁰

“Bir şeyin aynı anda, aynı bakımdan hem var olduğunu hem yok olduğunu düşünmenin imkansızlığı” şeklinde de ifade edebileceğimiz çelişmezlik ilkesinin ihlaline ve dolayısıyla sofizme götüren, böylece varlığı ve yokluğu aynı bakımdan aynı anda iddia etme yanlısına düşüren sebepler nelerdir? Aristoteles’e göre bu sebeplerden birisi varolmak bakımından kuvve-fiil ayrımının farkına varılmamasıdır. Yani bir şeyin hem olduğu hem de olmadığı yalnızca kuvve-fiil ayrımı dikkate alınarak söylenebilir. Herhangi bir sıfatın, tek bir şeyde “*bilkuvve*” olarak (potentially), hem olması hem de olmaması mümkündür ancak “*bilfiil*” olarak (actually) böyle bir şey söz konusu değildir.⁷¹ “*Bilfiil* varolmak”, gerçek anlamda mevcudiyet kazanmak anlamına geldiğine göre Aristoteles’in, eleştirisinde yine şeylerin çelişik olarak hem varlığının hem de yokluğunun aynı anda imkansız olması gerçeğine dayandığını ifade edebiliriz. Burada dikkatimizi çeken başka bir husus da filozofun “aynı niteliğin aynı özneye *aynı bakımdan* hem ait olması hem de ait olmaması” şeklinde çelişmezlik ilkesini belirlerken kullandığı “aynı bakımdan” ifadesine açıklık getirmesidir. Buna göre iki şeyin çelişik olabilmesi için onların bilfiil aynı olması gerektiği, başka bir ifadeyle fiil bakımından aynı olmayan iki şeyde (önermede) çelişkinin ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır.

Sofizme düşmenin bir başka sebebi de, bilginin mahiyeti ve doğruluğu hakkında yalnızca duyu verilerini göz önünde bulundurmaktır. Sofizmin bilgi anlayışının sensüalizmden etkilendiğini ve sofistlerin, bilgiyi yalnızca duyu verilerinden ibaret gördüklerini hatırlayalım. Duyularla ise -idrak edilen nesnelere kendi doğalarından kaynaklanmasa bile duyulardan kaynaklanan sebeplerden dolayı-birbirine zıt hatta çelişik olan yargılara varmamız mümkündür. Örneğin herhangi bir şeyi tadan insanlardan bazılarının duyumsanan bu şey tatlı, bazılarının ise acı gelebilmektedir. Hatta aynı insanın duyuları bile nesnelere her zaman aynı şekilde algılayamayabilir. Dolayısıyla bilgide sırf duyu verilerine dayanan sensüalist yaklaşıma göre, bir bilginin doğruluğu hakkında bütün insanların mutabakata varması mümkün değildir.⁷² İşte Aristoteles’e göre bu sofistlik yanlılığı,

70 Aristoteles, *Metafizik*, 1063^a 10-25.

71 *A.g.e.*, 1009^a 30-1009^b 5.

72 Buna sofistlik bir argüman getirilmekte ve şöyle denilmektedir: “Bir nesne hakkındaki yargılar değerlendirilirken insanların çoğunun hangi yargıyı taşıdıklarına bile bakılmamalı bilakis yalnızca duyu verilerine bakılmalıdır; çünkü doğru algıya sahip olanlar azınlıkta kalabilir ve algıları doğru olmasına rağmen azınlık oldukları için sağlıklarını yitirmiş olmakla itham edilebilirler. Böylece doğru olmasına rağmen iddialarının doğruluğu da kabul edilmeyebilir”. Aristoteles, *Metafizik* 1009^b 1-5.

bilgiyi (knowledge) ya da düşünceyi (intelligence⁷³) yalnızca duyumlardan, duyumu da basit fiziksel değişimlerden ibaret görmek⁷⁴ gibi yöntemsel bir yanıltan kaynaklanmaktadır. Halbuki bilgi yalnızca duyu verilerinden ibaret değildir. Dahası yalnızca duyularla bilgi edinilemez. Çünkü bilgi tümeldir duyular ise tikel olanı algılar.⁷⁵

Sofistlerin bilgi anlayışının temelinde yatan bu sensüalist yaklaşımın, varlıklar hakkında doğrunun ne olduğunu araştırırken, yöntem açısından düştüğü hata ‘varolan’ ile yalnızca duyusal şeyleri anlamış olmasıdır. Bu düşünce en radikal ifadesini yine Herakleitos’un okuluna mensup filozoflarda bulmuştur. Örneğin Kratylos, Herakleitos’a atfedilen şeylerin sürekli değiştiği fikrini daha da ileriye götürmüş ve aynı ırmağa iki kez girilemeyeceği iddiasından dolayı Herakleitos’u kınamıştır. Çünkü Kratylos’a göre nesneleredeki değişim o kadar hızlı olmaktadır ki aynı ırmağa bırakın iki kez girmeyi bir kez girmek bile imkansızdır. İşte Kratylos’a göre, varlık bu denli hızlı bir akış ve değişim içinde olduğundan dolayı varlığa dair bir yargıyı dillendirmek bile gereksizdir.⁷⁶ Çünkü hiçbir şey, herhangi bir ifadenin kendisi hakkında dillendirdiği niteliği taşımaya ve kendi doğasını sürdürmeye devam etmez. Bunun nedeni ise sürekli akış ve değişimden dolayı ondaki bu doğanın her an başka bir doğa haline geliyor olmasıdır.⁷⁷

Aristoteles’in bu sofistlik yaklaşımına yanıtı ise şöyle olmuştur: İlk olarak varlık, bu filozofların düşündüğü gibi, yalnızca doğal, duyusal şeylerden ibaret değildir. İkincisi, doğal nesneleredeki değişim, onlara dair bir yargıya varmamızı imkansız kılacak şekilde, tamamen bu nesnelere yokluğu anlamına gelmez. Şöyle ki, herhangi bir nesne, sürekli değişiyor olmasından dolayı bir niteliği kaybetmek üzere olsa bile nesnenin söz konusu nitelikten tamamen yoksun kaldığı düşünülemez. Bilakis o, kaybetmekte olduğu bu şeyden bazı şeyleri hala kendinde taşımaktadır.⁷⁸ Ayrıca şeylerdeki değişim, yukarıda da ifade edildiği gibi niteliksel değişim değil, niceliksel değişimdir. Dolayısıyla şeyler nicelik bakımından sürekli akış içinde olsalar bile⁷⁹ yüzümüzü kendisine çevirmemiz gereken şey, onların nitelik bakımından değişmeden kaldıkları ve böylece değişmez bir doğaya ve mahiyete sahip oldukları hakikatidir. Bu durumda şeyler hakkında bilgi

73 Alexander of Aphrodisias, 1993, s. 95.

74 Aristoteles, *Metafizik* 1009^b 10-15.

75 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, İstanbul 2005, 87^a-87^b, s. 48.

76 Aristoteles, *Metafizik* 1010^a 1-10.

77 Alexander of Aphrodisias, 1993, s. 98.

78 Aristoteles, *Metafizik* 1010^a 15-20.

79 *A.g.e.*, 1063^a 20-30.

edinmek ve bunu ifade etmek imkansız değildir. Dolayısıyla sofizmin, bilgiyi sadece duyumlardan ibaret görmesi ve duyuya konu olan nesnelere değişim içinde olmasından dolayı doğru bilgi edinmenin imkansız olduğunu düşünmesi kabul edilemez bir şeydir.

Aristoteles'in, bilgiyi yalnızca duyumlardan ibaret görmediğini ve bilgiyi duyumlara indirgediğinden ötürü de sofizmi eleştirdiğini görüyoruz. Bununla birlikte filozof, aslında duyu verilerinin de değişmez, sabit duyumları taşıdığını düşünmektedir. Nesneleredeki değişim, niteliksel değişim olmadığına göre duyu-ma konu olan şeylerin değişmeden kalan nitelikleri vardır ve bu nitelikler zorunlu olarak bu şekilde kalmak durumundadır. Nesneleredeki sürekli değişimi savunan sistemler ve bu sistemlere dayanarak sofizm, niteliklerin zorunlu olarak bulunduğu düşüncesini yıkmaktadır. Çünkü bir özne herhangi bir niteliğin zorunlu olarak bulunması o özne hakkında bu niteliğin zıttını veya çelişmesini yüklemeyi imkansız kılacak dolayısıyla çelişkiye düşmeye mani olacaktır.⁸⁰ Halbuki sofizm bunu inkar ederek çelişmezliği inkar etmektedir.

Nihayet Aristoteles sofistlerin iddialarının kendileri için bile inandırıcılıktan uzak olduğunu belirtmektedir. Ona göre, sofistlerin ortaya attığı "algıya konu olan şeylerin uzaktan mı yoksa yakından mı ya da sağlıklı kişiye mi yoksa sıhhati bozuk olan kişiye mi daha doğru görüneceği ve doğrunun uykuda mı yoksa uyanırken mi ortaya çıkacağı" gibi sofistlik sorulara, kendilerinin bile inanmadıkları aşikardır. Zira hiçbir kimse, bilginin herkese göre farklı ve tüm bu farklı bilgilerin de aynı derecede doğru olduklarını düşünerek, hastalandığında sağlığına yeniden nasıl kavuşacağı hususunda bir doktorla doktor olmayan birinin tavsiyesini eşdeğerde görmeyecektir. Ya da örneğin Libya'da olduğu halde gece rüyasında Atina'da olduğunu gören birisi sabah uyandığında Atina'daki bir yere doğru yola koyulmayacaktır.⁸¹ İşte Aristoteles'in tüm bu verdiği örnekler aslında sofistlerin de kendi iddialarına inanmadıklarını ya da bu iddiaların, akl-ı selim sahibi kişilerce inanılması imkansız iddialar olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmamızda Aristoteles'in sofizme yönelttiği eleştirilerin çelişmezlik ilkesi üzerinden oluşturulduğunu göstermeye çalıştık. Makalemizde ulaştığımız sonuçları kısa ve öz olarak burada sıralamanın uygun olacağı kanaatindeyiz. Buna göre;

- Öncelikle sofizm, çelişmezlik ilkesinin inkarı ya da ihlali anlamına gelmektedir.

80 *A.g.e.*, 1010^b 25-30.

81 *A.g.e.*, 1010^b 1-20.

- “A, A-olmayan değildir” şeklinde formüleştirelerek de ifade edilebilen çelişmezlik ilkesi, hem düşünmenin (kıyasın) hem de varlığın bir ilkesidir ve bu sebeple metafizikte incelenmelidir.
- Yine çelişmezlik ilkesi, aklın doğrudan, en kesin ve en kolay bildiği ilkelere biridir. Bu nedenle o, kanıtlanmaya ihtiyaç duymaz, kanıtlanmasını istemek de mantık bilmemekten kaynaklanır. Ona dair gerçek kanıtlar ileri sürülemez, hakkında getirilen kanıtlar ise ancak *ad hominem* kanıtlar olur. Halbuki bu kanıtlar gerçek kanıt (burhani kanıt) değildir.
- Bu ilke aynı zamanda varlığın ilkesi olduğundan, şeylerin varlıktaki durumları ve doğaları dikkate alındığında aslında çelişkiye düşülmeyeceği ortaya çıkar. Sofistler bilgiyi şeylerin doğasının belirlediğini göz önünde bulundurmamışlarından çelişmezliği ihlal etmiş olurlar. Bu bakımdan ilkeyi belirlerken Aristoteles’in bakış açısının ontolojik olduğu ifade edilebilir. Bu ontolojik bakış açısı filozofun doğruluk kuramında da belirleyici olmuştur. Çünkü doğru bilginin, zihnin formel ölçülerine uygunluğu yanı sıra, eşyanın varlık durumuna uygun olan bilgi olduğu görülmektedir.
- Sofizm iki çelişik niteliğin aynı zamanda birtek varlığa yüklenebileceğini ve ikisinin de aynı derecede doğru olduğunu iddia etmekle ‘bizatihi bir şey olma’yı, yani cevheri inkar etmiş olmakta böylece varlığı arazlardan ibaret görmektedir hatta eşyanın mevcudiyetini inkar etmiş olmaktadır. Halbuki ne varlığın arazlardan oluşmuş olması mümkündür ne de varlığın var olduğunda kuşku bulunmaktadır.
- Aristoteles’e göre sofistleri yanıltan sebeplerden birisi onların varlığı doğal, duyusal şeylerden ibaret görmeleri ve bilgi anlayışlarının da sensüalist olmasıdır. Oysa ki duyu, tikel şeyleri elde eder bilgi ise tümeldir. Bu nedenle bilgi yalnızca duyu verilerinden ibaret değildir.
- Nihayet sofistlik iddialar hakkında söylenebilecek olan şey, bu iddiaların, sofistlerin kendileri için bile inanılması imkansız iddialar olduğudur.

Özet

Bu makalede Aristoteles’in sofistlik eleştirisini, çelişmezlik ilkesi bağlamında göstermeye çalıştık. Bu bağlamda ilk olarak sofistlik ve sofistlik düşünce- de etkili olan filozofların fikirlerine değindik. Sonrasında Sokrates ve Platon’un sofistlik bakışını kısaca ele aldık. Çelişmezlik ilkesini ve Aristoteles’in bu ilkeye dayanarak özellikle Protagoras üzerinden sofistlere karşı ortaya koyduğu eleştirileri anlattık. Son olarak makalede ulaştığımız sonuçları kısaca ve özetle saydık.

Anahtar Kelimeler: Çelişmezlik ilkesi, Aristoteles, Protagoras, sofist, sofizm, çelişki, safsata.

Abstract

In this article, I endeavored to exhibit Aristotle's critique of sophism, in context of non-Contradiction principle. I, firstly, described the sophism and doctrines of philosophers had influenced sophistical thinking. Afterward I, briefly, adverted views of Sokrates and Plato about sophism. I depicted non-Contradiction principle and illustrated Aristotle's critique of sophism in terms of this principle. Eventually, I shortly enumerated consequences of the article.

Key Words: Non-Contradiction principle, Aristotle, Protagoras, sophist, sophism, contradiction, sophistry.

KAYNAKÇA

- Aquinas, St. Thomas; *Commentary on Aristotle's Metaphysics*, (Çev. John P. Rowan), Dumb ox Books, Notre Dame-Indiana 1995.
- Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle Metaphysics 4*, (Çev. Arthur Madigan), Duckworth, London 1993.
- Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, (Çev. Ali Houshiary), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- ----- *Kitâbü'l-İbâre*, (Çev., İshak b. Huneyn; tahk. Ferid Cebr, *en-Nassul-Kâmil li Mantık-i Aristû* içinde, c.1) Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, Beyrut 1999.
- ----- *Metafizik*, (Çev. Prof. Dr. Ahmet Arslan), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1996.
- ----- *Metaphysics*, (Çev. W. D. Ross), [*The Works of Aristotle* içinde, c.1], William Benton Publisher, Chicago-London-Toronto.
- ----- *On Sophistical Refutations*, (Çev. W. A. Pickard-Cambridge) [*The Works of Aristotle*, içinde c.1], William Benton Publisher, Chicago-London-Toronto.
- ----- *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*, (Çev. Oğuz Özügül), Say Yayınları, İstanbul 2007.
- ----- *Yorum Üzerine* (Grekçe aslıyla birlikte, Çev. Saffet Babür), İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- Atademir, Hamdi Ragıp; *Aristo'nun Mantık ve ilim Anlayışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara: 1974.

- Cherniss, Harold; *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, The Johns Hopkins Press, 1935.
- Copleston, Frederick; *Felsefe Tarihi Ön-Sokratikler ve Sokrates*, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul 2009.
- ----- *Felsefe Tarihi Platon*, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul 1998.
- Denkel, Arda; *Düşünceler ve Gerekçeler*, Doruk Yayınları, İstanbul 2003.
- Diemer, Alwin, "Ontoloji", *Günümüzde Felsefe Disiplinleri* içinde, Derleyen ve Çeviren Doğan Özlem, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1997, s. 97-135.
- Dumitriu, Anton; *History of Logic c.1*, Abacus Press, Kent 1977.
- Durusoy, Ali; "Aristoteles'ten Gazzali'ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 28 (2005/1), İstanbul 2006.
- Emiroğlu, İbrahim; *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2004.
- ----- *Mantık Yanlıları*, Elis Yayınları, Ankara 2004.
- Fritz, Kurt von; "Antik Grek ve Roma Felsefesi", *Felsefe Tarihine Giriş* içinde, (derleme ve tercüme, Ahmet Cevizci), Paradigma Yayınları, İstanbul 2002.
- Grünberg, T.; Onart, A.; Grünberg, D.; Turan, H.; *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Metu Press, Ankara 2003.
- İbn Rüşd, *Tafsır Ma Ba'd at-Tabiat*, (Tahk. Maurice Bouyges), Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1991.
- Köz, İsmail, *Mantık Felsefesi*, Elis Yayınları, Ankara 2003.
- Öner, Necati; "Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkileri", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1993, ss. 66-90.
- Özlem, Doğan, *Mantık*, Ara Yay., İstanbul 1990.
- Ross, David; *Aristoteles*, (Çev. A. Arslan, İ. O. Anar, Ö. Y. Kavasoglu, Z. Kurtoğlu), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Sahakian, William S.; *Felsefe Tarihi*, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul 1997.
- et-Tûsi, Nasiruddin; *Musâriu'l-Musâri'*, thk. Hasan Muizzi, Kum: 1985.
- Tepe, Harun; *Platon'dan Habermas'a Felsefede Doğruluk ya da Hakikat*, İmge Kitabevi, Ankara 2003.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Felsefeye Giriş*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- Weber, Alfred; *Felsefe Tarihi*, (Çev. H. Vehbi Eralp), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.